

ПРАВОВІДНОСИНИ, СУДОУСТРІЙ, ЗЛОЧИНИ ТА ПОКАРАННЯ НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

Тараненко М. Г.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри публічного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тараненко М. М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри публічного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядаються важливі державницькі ознаки військово-політичної організації українського козацтва – Запорозької Січі, а саме її правовідносини, судочинство, злочини і покарання.

В статье рассматриваются важные государственные признаки военно-политической организации украинского казачества – Запорожской Сечи, а именно ее правоотношения, судопроизводство, преступления и наказания.

One of the decisive stages of development of the Ukrainian Cossack state is the creation in the second half of the XVI century of its forerunner – a special military-territorial political organization of the Ukrainian Cossacks – Zaporozhian Sich. This Cossack stronghold, which was not a state in the full sense of this word, had many signs of statehood among which were: the existence of self-developed legal relations of justice, the system of crimes and punishment. These characteristic signs of Zaporozhzhya Sich is the subject of this article.

Ключові слова: Запорозька Січ, запорожці, козаки, правовідносини, злочин, покарання, помилування, військова дисципліна, порядок, судоустрій, смертна кара.

Постановка проблеми. Одним із визначальних етапів розвитку Української козацької держави є створення в другій половині XVI ст. її предтечі – особливої військово-територіальної політичної організації українського козацтва – Запорозької Січі. Ця козацька твердиня, що не була державою в повному розумінні цього слова, мала багато ознак державності, серед яких, безумовно, була наявність власно вироблених правовідносин, судочинства, системи злочинів і покарань.

Аналіз наукових досліджень. Основні етапи формування і наступної генези легендарної Запорозької Січі постійно перебували і перебувають у полі зору багатьох представників як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Серед них варто назвати О. Апанович, М. Грушевського, В. Голобуцького, В. Смолія, В. Степанкова, В. Антоновича, Гійома Лавассера де Боплана, М. Любавського, Е. Лесоту, М. Бельського та інших. Вони розробили цілий спектр доволі оригінальних наукових теорій та концепцій, що предметно розглядають проблеми виникнення Запорозької Січі, її військово-політичної організації, державницьких функцій, участі запорожців у різних військових кампаніях, організації національно-визвольних змагань українського народу проти своїх поневолювачів тощо.

Однак детальний аналіз правотворчості, судоустрою, системи злочинів і покарань на Січі, зазвичай, залишалися поза увагою названих вище авторів або розглядалися лише фрагментарно, без глибокого аналізу зазначеної проблеми. Серед дослідників, котрі намагалися в різних аспектах висвітлити її у своїх працях, варто назвати Д. Яворницького, В. Щербака, П. Захарченка, І. Грозовського, В. Андрущенка, В. Федосова, В. Паньонку та ін. Враховуючи доволі обмежений стан наукового розроблення вказаної проблематики, вважаємо, що кожна спроба її предметного висвітлення має беззаперечний актуальний характер і значення, особливо в контексті наукового дослідження історії української державності і права.

Метою цієї статті є розгляд важливих державницьких ознак військово-політичної організації українського козацтва – Запорозької Січі, а саме її правовідносин, судочинства, злочинів і покарань.

Говорячи про генезу правовідносин на Запорозькій Січі, передусім, зазначимо, що на відміну від тієї частини території України, що перебувала в складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 року Королівства Польського, де на той час діяли різні джерела права (Руська Правда, Литовські Статути, акти польської королівської влади, Магдебурзьке право та ін.), на пониззі Дніпра провідну роль у питаннях їх формування відіграло звичаєве козацьке право. Воно являло своєрідну сукупність правових звичаїв, які поступово склалися у сфері козацьких суспільних відносин в XV – середині XVI ст. На думку дослідника історії українського права А. Ткача, саме на Запорозькій Січі норми звичаєвого права набули особливого значення. Адже козацька вольниця була справжнім центром накопичення великої кількості звичаїв, що з часом трансформувалися в норми козацького права. За його словами, «в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах» [15, с. 29].

Яким же чином виникли і розвивалися правовідносини на Запорозькій Січі?

У цьому контексті, зазначимо, що вчені витоки звичаєвого козацького права шукають у давніх часах, коли навіть тимчасове перебування у край небезпечних місцевостях Дикого поля різних за своїм соціальним походженням перших здобувачів «козацького хліба» для організації гідної відсічі татарам спонукало об'єднуватися у військові ватаги з притаманними їм спільними традиціями і звичаями. На думку О. Лазаревського, саме в цей початковий період зародження українського козацтва одночасно відбувався й процес формування козацького права, яке виробилося самим життям, природними потребами людей без будь-яких штучних регламентацій [8, с. 96].

Зрозуміло, що найбільш ефективним чинником подальшого розвитку звичаєвого козацького права стало виникнення Запорозької Січі, де порядок і форма кошового управління, зокрема й правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися від одного покоління січовиків до іншого. Адже Січ, з одного боку, давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення військових звитяг і здобуття слави, а з іншого, вимагала безумовного виконання певного кола обов'язків, передбачених під час вступу до січового товариства і перебування у ньому [17, с. 104]. Очолюючи напівдержавну військово-політичну організацію запорозького козацтва, владні січові структури, за визначенням В. Андрущенка та В. Федосова, керувалися воєнно-звичаєвим правом, по-суті, неписаним військовим статутом. На їхню думку, запорозька правосвідомість базувалася на повазі до традицій та заборон, які мали силу законів і були всемогутніми [1, с. 53].

Як вважають знавці української козаччини, сьогодні доволі складно чітко визначити і детально проаналізувати основні етапи становлення й розвитку козацького права, тому що воно за своєю формою було занадто консервативним. Вони переконані, що вироблене на Запорозькій Січі козацьке звичаєве право було своєрідним пережитком архаїчного давньоруського права, видозміненого в специфічних умовах низового січового життя. Цілком імовірно, що архаїчні витоки козацького права варто шукати на пониззі Дунаю, де в XII – XIII ст. поза межами Київської Русі мешкали бродники та берладники, котрі, насамперед, цінували свою особисту свободу і тому змушені були її захищати постійно від зазіхань агресивних кочовиків. Саме ця войовнича слов'янська людність, на думку вітчизняних учених, була своєрідним побутовим прототипом українського класичного козацтва [16, с. 72–73]. На наш погляд, цілком можливо, саме бродники та берладники започаткували першооснови звичаєвого козацького права, які знайшли своє логічне продовження на Запорозькій Січі, яка фактично узаконила ці давньоруські звички, місцеві народні традиції, надала їм загального значення й обов'язковості, тобто визнала їх офіційно, перетворивши на державно-правові норми. Відповідно до умов існування, завдань і потреб січовиків на Запорожжі діяли унікальні закони, відсутні у будь-яких писаних тогочасних юридичних джерелах [1, с. 53].

Норми звичаєвого козацького права, поступово розвиваючись у XVI–XVII ст., перетворюються на сукупність різних актів і прецедентів, так і не об'єднаних у підсумку єдиним основним законом. Виходячи із вищезазначеного, цілком очевидним є лише те, що козацькі правовідносини формувалися на основі усного звичаєвого права, органічно пристосованого до складних військових умов існування січового товариства. Враховуючи, що запорожці, передусім, були воїнами, на Січі норми військового права проявлялися у формі звичаїв: скликання і проведення загальної ради, прийняття до лав січового товариства новоприбулих козаків, організація військових походів та ін. Напевно, існування саме таких традицій дало підставу відомому знавцю запорозького козацтва Д. Яворницькому категорично стверджувати, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися, передусім, тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя» [18, с. 149]. Слід зазначити, що усне звичаєве козацьке право визнавалося іноземними державами, зокрема і польським урядом. Запорожці всіляко захищали його, вважаючи, що писане право може обмежити козацькі вольності [16, с. 82]. Втім, В. Щербак з приводу цього наголошує,

що така оцінка правовідносин на Січі може відповідати лише ранньому періоду генези січової громади, коли запорожці дійсно першочергово увагу приділяли, як правило, військовій справі [17, с. 105].

Наступні етапи розвитку і функціонування Запорозької Січі вимагали від її керівництва вироблення більш чіткої та ефективної системи козацького звичаєвого права. На думку О. Гуржії, під час своєї наступної еволюції військове право Запорозжя помітно доповнювалося прийнятими для січовиків «прийшлими» елементами звичаєвих норм інших регіонів України [7, с. 9]. Важливу роль у цьому процесі передусім відіграли колишні мешканці південноукраїнських міст (бояри, зем'яни, слуги, ремісники), котрі, не зумівши пристосуватися до тамтешнього життя, поповнювали лави козацтва. Зауважимо, що міщани – уходники, на відміну від безправних селян – кріпаків, були добре обізнані з діючими на той час нормами офіційної юрисдикції. Тому саме перехід цієї верстви населення у козацтво суттєво вплинув на наступний розвиток правовідносин на Запорозькій Січі [17, с. 107–108]. Іншим важливим чинником удосконалення правових норм січової громади стало активне залучення литовською і польською владою українських козаків до державної служби. Завдяки вказаним новаціям, що мали місце в козацькому середовищі, поступово відбувався своєрідний синтез норм військового козацького права з офіційним правом Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

У цьому контексті В. Щербак цілком справедливо наголошує, що не випадково положення 1, 10 і 12 артикулів тринадцятого розділу Першого Литовського Статуту 1529 року про покарання на смерть за вчинений кримінальний злочин аналогічно застосовувалися й в практиці запорозького суду [17, с. 106]. Дану позицію цілком поділяють й В. Андрущенко з В. Федосовим, котрі вважають, що саме з Литовських Статутів за взірцем існуючих привілейованих станів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої була запозичена особлива риса української козащини – імунітети козаків від прямих грошових податків, а також звільнення від натуральних та особистих повинностей, крім військової служби. Окрім цього, на думку вказаних авторів, під кінець існування Запорозької Січі там поруч з народними за походженням законами-звичаями з'являються і закони, що створені шляхом власної законодавчої ініціативи. Йдеться, зокрема, про правові акти щодо боротьби із злочинством, прийняті козацькою радою в останнє десятиріччя існування Запорозької Січі. Більше того, за словами В. Андрущенка та В. Федосова, розпочавши із усного звичаєвого права, Січ поступово дійшла й до початків власного свідомо писаного права [1, с. 63]. Конкретним підтвердженням цьому є прийняття в 1762 році на Січі так званого письмового і кругового зобов'язання, де наголошувалося, що «впредь в войске запорожском всегда содержать и охранять нерушимо утвержденные прежним войсковым приговором добрые порядки, а именно искорененного воровства к умножению не допускать». З метою активізації боротьби із злочинністю в 1764 році січовою громадою було ухвалено письмово зафіксовані положення, що посилювали відповідальність за крадіжки та збереження краденого, забороняли брати винних на поруки і навіть у кошового отамана відбиралося право помилування злочинців [6, с. 161].

Як бачимо, розвиток правовідносин на Січі має декілька етапів. На ранній стадії формування українського козацтва і становлення Запорозької Січі в середовищі січовиків панувало неписане звичаєве право українського народу, що бере свій початок ще від часів Київської Русі. В умовах литовсько-польської експансії помітний вплив на розвиток звичаєвого козацького права на Січі має офіційне законодавство Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. В останні роки існування Запорозької Січі низові козаки поступово починають розвивати власне писане законодавство.

Водночас зауважимо, що Запорозька Січ не лише запозичувала прийнятні для себе положення діючого офіційного законодавства, але й активно поширювала власні закони поза своїми межами – на волості, особливо в період козацько-селянських повстань кінця XVI – 30-х років XVII ст. Зрозуміло, що це спричинило серйозну стурбованість вищих урядових інстанцій Речі Посполитої. Зокрема, у рішенні сейму 1613 року наголошувалося, що козаки ігнорують польську владу, самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім власно створених. Тому польському уряду пропонувалося якомога швидше ліквідувати козацьку юрисдикцію, як таку, що суперечить загальному праву Литовських Статутів, положення яких були поширені в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств, та підкорити козаків офіційним властям за місцем проживання [14, с. 5]. Аналогічні факти зустрічаються й у рішеннях наступних сеймів Речі Посполитої. Вони говорять про настирливі спроби польського уряду знищити запроваджене на волостях козацьке судочинство, вироблене в Запорозькій Січі.

Іншим важливим чинником державотворчих процесів на Запорозькій Січі була чітко вироблена судова система, яка складалася з кількох інстанцій.

Судом першої інстанції вважався паланковий суд, компетенція якого поширювалась лише на територію окремої паланки. Паланковий суд діяв колегіально (паланковий полковник, осавул, писар) і обирався на три роки [1, с. 69]. Він розглядав як кримінальні, так і цивільні справи, за які передбачалися незначні покарання.

Судом другої інстанції був курінний суд, або суд курінного отамана, куди потрапляли апеляційні справи з паланкових судів. Окрім цього, суд курінного отамана був судом першої інстанції для козаків одного куреня. Однак, якщо позивач і відповідач належали до різних куренів, таку справу заслуховував суд отаманів обох куренів.

Наступною ланкою судової системи на Січі був суд військового судді, до розгляду якого відносилися важливі кримінальні справи. Вирок цього суду можна було оскаржити в суді кошового отамана. В разі, якщо військовий суддя одночасно виконував обов'язки кошового отамана, його вирок міг бути оскарженим лише на військовій козацькій раді.

Суд кошового отамана здійснював свою юрисдикцію в межах всієї території Війська Запорозького і при розгляді всіх питань виходив у своїх рішеннях з норм місцевого звичаєвого права і «здорового глузду» (7, с. 12). Винесений ним вирок зазвичай був остаточним і оскарженню не підлягав. Зауважимо, що суд кошового отамана мав право помилування злочинця та перегляду попереднього вироку в бік його пом'якшення.

Останньою, найвищою судовою інстанцією була загальна козацька рада, яка, за оцінкою дослідників, була своєрідним верховним судом на Запорозькій Січі (1, с. 70). Предметом розгляду ради були найбільш резонансні справи, що мали місце в козацькому середовищі. Під час її проведення вирок злочинцю виносився усім присутнім на ній товариством шляхом голосування чи підкидання шапок і виконувався одразу. На думку О. Гуржія, це обумовлювалося, головним чином, невідкладними вимогами військового стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й просто гарячністю й наполегливістю «козацького духу» [7, с. 13].

За даними Д. Яворницького, учасником судочинства на Січі була вся військова козацька старшина. Зокрема, кошовий отаман вважався найвищим суддею, бо він мав верховну владу над усім Військом Запорозьким. Але офіційним суддею на Січі був військовий суддя, який розглядав справи, давав поради сторонам, які сперечалися в суді. Однак суддя не затверджував остаточні своїх визначень. Таке право надавалося лише кошовому отаману. Військовий писар іноді доповідав про суть винесених судом вироків на козацькій раді. Інколи він оповіщав засуджених про винесені судові рішення насамперед тих, які мешкали у запорозьких паланках. Військовий осавул зазвичай проводив дізнання у злочинах, відповідав за виконання вироків, розглядав скарги, переслідував крадіїв та грабіжників. Військовий довбиш був помічником осавула, зачитував вирок суду під час страти, контролював його виконання. Курінні отамани і паланкові полковники розглядали судові справи у своїх куренях і паланках і мали право тілесного покарання підпорядкованих їм козаків [18, с. 190–191].

Особливістю правосуддя на Запорозькій Січі було те, що існуючі там козацькі звичаї не передбачали наявності серед січових військових чиновників посад судових виконавців, а в разі застосування смертної кари – професійних катів. Пояснення цьому було доволі просте. На думку запорожців, козацькому лицарству не пасувало бруднити собі руки кров'ю неозброєної, приреченої на смерть людини. Тому роль ката для них була ганебною і принизливою. Ось чому на Січі винайшли доволі оригінальний спосіб виконання смертного вироку. Страту зазвичай здійснював інший засуджений до смертної кари злочинець, котрий згодом очікував своєї смерті від рук чергового засудженого на смерть злочинця.

Д. Яворницький, досліджуючи проблему дотримання правопорядку на Січі, наводить доволі широкий і різноманітний спектр злочинних дій, передбачених звичаєвим козацьким правом, які найчастіше мали місце у Війську Запорозькому. Серед них варто виокремити наступні:

– військові злочини (дезертирство, зрада, порушення військової дисципліни, пияцтво під час військових походів, невиконання наказів посадових осіб, ухилення від виконання обов'язків на обраній січовим товариством посаді, образа чи зухвале ставлення до начальства тощо), за вчинення яких застосовувалася смертна кара. П'яниць під час морського походу зазвичай викидали у воду, а в ході військових дій на суходолі прив'язували до коня, якого ганяли степом, доки засуджений не помирав. Зауважимо, що невинуватих шанувальників «зеленого змія» січова громада направляла на перевиховання на так званий Гадючий острів, де залишала їх напризволяще [13, с. 68–69];

– злочини проти життя. Серед найтяжчих злочинних дій було також убивство козаком свого побратима. За вчинення такого злочину обвинуваченого закопували живцем у домовину разом із його жертвою. За стародавнім козацьким повір'ям вважалося, що за таких умов вбивцю, покладеного під труну, жертва буде душити вічно;

– злочини проти здоров'я. Нанесення тілесних ушкоджень у стані сп'яніння із застосуванням зброї каралося шляхом переламування однієї ноги. В разі вчинення більш тяжкої провини злочинцеві переламували руку і ногу, що в кінцевому підсумку позбавляло його у майбутньому можливості займатися козацьким ремеслом;

– майнові злочини (крадіжки, розбій, гайдамацтво, нанесення матеріальної шкоди, неповернення боргу, порушення правил торгівлі тощо). Залежно від об'єкта злочинного посягання (особисте чи громадське майно), нанесеної шкоди, повторних протиправних дій злочинця спочатку карали шляхом саджання на дерев'яну кобилу, приковування до ганебного стовпа чи гармати, в разі більш тяжкого злочину побиттям киями або смертю;

– статеві злочини (таємний привід на Січ жінки, навіть матері, дружини чи доньки, інтимний зв'язок із жінками, образа жінки («опорочення жінки не по пристойності»), мужолозтво та скотолозтво. За такі злочини козакові передбачалася смертна кара.

Варто зазначити, що за вчинення злочинів на Січі існувала досить сувора система покарання, яка найчастіше передбачала смертну кару – від простої до кваліфікованої. Серед простих видів найчастіше застосовувалися утоплення, повішення, відрубання голови, розстріл. У разі повторно вчинених крадіжок злодія вішали за ребро на залізний гак (18, с. 193). Тіло повішених зазвичай під загрозою смертної кари для інших запорожців тривалий час залишали на шибениці, поки воно не висихало, а кістки не розпадалися і не падали на землю. Траплялися випадки, коли на Січі застосовувалася така жорстока міра покарання як насадження злочинця на гостру палю – високий дерев'яний стовп із гострим металевим наконечником. У таких випадках засудженого на «стовпову смерть» по драбинці підіймали на висоту стовпа і насаджували на штир, щоб його гострий кінець вийшов між спинними хребцями на 30-35 см. Якщо гостра паля була без зарубок, засуджений зазвичай помирав на ній протягом доби, якщо із зарубками – живим залишався протягом двох діб.

Але серед різних видів покарань на Січі найбільш поширеним було забивання злочинця киями біля ганебного стовпа, поруч з яким завжди лежала купа букових або дубових кийів (бичів). Кожен бажаний козак, котрий проходив біля злочинця, міг спочатку похвастувати його горілкою, калачами, а потім бити його щосили киями. Зрозуміло, що така «виховна» процедура була занадто тяжкою і, як правило, закінчувалася смертю засудженого. У разі смерті майно загиблого передавалося всьому товариству. Втім, траплялися випадки, коли деякі злочинці витримували побої киями і залишалися живими. За таких обставин вони отримували від своїх товаришів пробачення і навіть гроші за проявлену під час покарання мужність [3, с. 131].

Варто зазначити, що на Січі у звичай перейшло суворе переслідування всякого сексуального партнерства. Спійманих на місці обох винуватців (і козака, і жінку) суворо карали. За перелюбство, чужолозство («скакання в гречку»), статеві збочення (мужолозство, скотолозтво) січовиків вішали або забивали киями [1, с. 73]. Якщо довіряти польським джерелам, страшна кара чекала жінок, спійманих на Січі. До них також ставилися з величезною жорстокістю – забивали до смерті камінням, били канчуками, підвішували за ноги над вогнищем. Дівчат-іноземок запорожці інколи щадили, зариваючи по шию в землю, а потім, розпаливши попереду жертви багаття, крізь дим, не цілячись, стріляли в жертву. За таких умов вона отримувала шанс врятуватися і відпускалася козаками додому [1, с. 73].

Чому на Запорозькій Січі була запроваджена така жорстока система покарань за вчинені злочини? На думку Д. Яворницького, це було зумовлено трьома основними обставинами: по-перше, тим, що на Запорозжя нерідко приходили люди доволі сумнівної репутації й моральності; по-друге, тим, що запорозьке військо жило без жінок і не отримувало їх пом'якшуючого впливу на існуючі серед січовиків традиції; по-третє, тим, що козаки вели постійну війну і тому потребували для підтримки порядку і дисципліни у війську особливо суворих законів [18, с. 190].

Водночас зауважимо, що на Січі, незважаючи на жорстоку систему покарань, досить поширеним був інститут помилування чи пом'якшення винесеного вироку. Іноді судові органи передавали злочинця на поруки «громаді». Траплялися випадки, коли злодій уникав суворого покарання, якщо «прилюдно» просив вибачення у скривдженого ним і отримував від нього пробачення. Інколи смертна кара злочинцю замінювалася побиттям киями, коли у засудженого на смерть паланкового козака залишилися дружина й діти. Так, за словами А. Скальковського, за умисно вчинене вбивство козака мали засудити до страти. Однак січовий суд, врахувавши те, що він мав малолітніх дітей, прийняв рішення лише побити злочинця киями і відпустити «на прежнее жительство на покаяние» [12, с. 201]. Як бачимо, суд поставився доволі милостиво до злочинця. Проте січовики не дозволили йому надалі проживати в козацькому товаристві [12, с. 201]. Якщо вірити поширеній серед козацтва легенді злочинця від шибениці могла врятувати також дівчина, котра мешкала у паланці, коли вона виявляла бажання вийти заміж за засудженого на смерть козака. Зазвичай такі дівчата мали дуже непривабливу зовнішність або були хворими чи каліками. Тому побачивши таку наречену, приречений на смерть козак, за народними переказами, всенародно заявив: «Як мати таку дзюбу (рябу уродину) вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу» [18, с. 193].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що Запорозька Січ як військово-політична організація низового козацтва, не будучи державним утворенням у повному розумінні цього поняття, мала багато важливих державницьких ознак. Зокрема за часи свого існування вона виробила власну правову систему, яка базувалася насамперед на звичаєвому козацькому праві, що доповнювалася прийнятими для запорожців окремими положеннями діючого на той час в Україні офіційного законодавства.

Для підтримки на Січі суворого військового порядку і дисципліни запорозькі козаки винайшли і запровадили власну структуру судоустрою, де була задіяна вся виборна козацька старшина, виробили жорстку систему злочинів і покарань, яка в умовах постійного воєнного стану знаходила підтримку і розуміння всього січового товариства.

Література:

1. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. К. «Заповіт», 1995. 173 с.
2. Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. К.: Атіка, 2004. 368 с.
3. Захарченко П.П. Предтеча української гетьманської держави// Історія України. № 18(322), 2003. С. 1–5.
4. Грозовський І. Козацьке право // Право України № 6, 1997. С. 76–80.
5. Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. 1997. № 8, С. 62–65.
6. Гурбик А. Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.) Випуск І. К., 1993. С. 157–162.
7. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.) К., 1994. 48 с.
8. Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии // Киевская старина, 1898. № 7-8. С. 75–115.
9. Паньонко І. М. Апарат управління Запорозької Січі (сер. XVII – 1775 р.) Автореф. дис. канд. юрид. наук. Л., 2000. 18 с.
10. Паньонко І.М. Злочини та покарання козацької доби // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Вип. 5: [35. наук. пр. / Гол. ред. Л.А. Янковська]. Львів: ЛУБП, 2010. С. 158–163.
11. Паньонко І.М. Кримінальне право козацької доби//Життя і право. №6-7. 2005. С. 24–29.
12. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Одесса, 1846-4.1-3, 1048 с.
13. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. Одесса, 1911. 292 с.
14. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. К, 1993. 72 с.
15. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., Вид-во, 1968. 171 с.
16. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. К, Либідь, 1999. 480 с.
17. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К. Видавничий дім «KM ACADEMIA», 2000. 3000 с.
18. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків в 3-х т. Т. І. К., 1990. 578 с.